

Szilágyi Péter

Szabó Imre szocialista normativizmusa

Ideológiai kritikai adalékok

SZOCIALISTA NORMATIVIZMUS A MAGYAR JOGBÖLCSELETBEN

Az 1945-tel bekövetkező rendszerváltás természetesen a magyar jogbölcselet helyzetét és alakulását is nagymértékben meghatározta. A háború utáni első években még a korábbi időszak jogbölcseleinek (Moór Gyula, Horváth Barna, Szabó József, Bibó István) munkái is megjelentek, a Visinszkij által sztálini szellemben értelmezett marxista jogelmélet – kezdetben zömmel fordítások alakjában – még csak mint az egyik álláspont jelent meg, de már ekkor sem tagadta, hogy perspektivikusan egyeduralomra tart igényt. A „burzsoá” jogtudománnyal szemben kifejtett kritika egyre durvult, az új időkhöz nem igazodó képviselőit adminisztratív intézkedésekkel hallgattatták el és távolították el a pályáról. A fordulat éve után kizárólagossá lett a Visinszkij-féle sztálinista és vulgármarxista jogtudomány, az ún. szocialista normativizmus.

Szocialista normativizmusnak nevezzük azt a jogelméleti fölfogást, amely a Szovjetunióban alakult ki a harmincas években, elsősorban A. J. Visinszkij tevékenységéhez kapcsolódóan, és vált uralkodó elméletté előbb a Szovjetunióban, majd a szovjet típusú államszocializmus országaiban. Uralkodó fölfogássá válása a jogtudomány dolgozóinak első, 1938 júliusában rendezett össz-szövetségi konferenciájához és Visinszkij ott tartott referátumához kapcsolható, amelyben elítélte a jogelmélet korábban elismert szovjet művelőit, és a jogot olyan módon definiálta, amely a szocialista normativizmus legfontosabb sajátosságait mintegy sűrítve tartalmazta, s a szocialista országok hivatalos jogelméletében mintegy két évtizedig dogmaként érvényesült. Ez a meghatározás így szólt: „A jog az államhatalom által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogszabályok) összessége, amelyek az uralkodó osztály akaratát fejezik ki, és amelyeknek alkalmazását az állam kényszerítő ereje biztosítja, az uralkodó osztálynak előnyös és hasznos társadalmi rend védelme, megszilárdítása és továbbfejlesztése céljából.” Ennek felelt meg a szocialista jog meghatározása is: „A szovjet szocialista jog a szovjet szocialista állam által megállapított vagy szankcionált olyan magatartási szabályok (jogszabályok) összessége, amelyek a szovjet nép akaratát fejezik ki, amelyek alkalmazását a szovjet szocialista állam kényszerítő ereje biztosítja, céljuk, hogy a munkásosztálynak és minden dolgozónak hasznos és előnyös rendet és viszonyokat védjék, megszilárdítsák és továbbfejlesszék; további céljuk, hogy a gazdasági rendszerben, az emberek életmódjában és tudatában a kapitalizmus csökevényeit teljesen és véglegesen megsemmisítsék, és a kommunista társadalom fölépítését szolgálják.” (ARZSANOV et al. 1951, 92–93.)

A szocialista normativizmus jellemzője mindenekelőtt a normativizmus volt. Annak mibenlétét illetően Böckenförde meghatározására támaszkodom, aki szerint a kifejezés – elsősorban polemikus hangsúllyal – a jogelméleti vitákban annak a jogi gondol-

codási és jogtudományi iránynak a jellemzésére szolgál, amelyik a jogot kizárólag mint érvényes normáknak a tényekkel szemben zárt komplexumát ragadja meg, és a jogtudomány feladatát csupán abban látja, hogy ezt a normakomplexumot a logika eszközeivel elemezze, kijelentéstartalmában rögzítse és általánosabb joglogikai fogalmakra és gondolati alakzatokra visszavezesse. Ennek megfelelően a jogtudomány feladata csupán az, hogy joganyagát, a pozitív jog szabályait ezeknek a fogalmaknak, formáknak és alakzatoknak a segítségével logikailag-szisztematikusan rendezze, kibontsa és kezelhetővé tegye. A jog és a társadalmi valóság összefüggéseinek, a jogképződésnek, a jog alapjának és legitimációjának a kérdései a tisztán normatív jogtudományi szemléletből ki vannak rekesztve. A normativizmus lényeges alapja a jog és a törvény azonosítása. A törvény és a törvényi szabályozás a normativizmus számára nem annak kísérlete, hogy a jogot végrehajthatóvá tegyék, hanem maga a jog. A törvény és a jog viszonyát ezzel kirekesztik a jogtudomány területéről, és a jogi etika, valamint a jogpolitika területére utalják: a jogtudomány normatív törvénytudomány. Kirekesztett marad továbbá a jogképződés és a jog továbbalakításának problémája. A tételezett jogot tisztán mint normát, a jognak és megvalósításának, a jognak és a társadalmi valóságnak az intencionális összefüggéséből kiszakítva szemléli, ha az összefüggést magát nem is tagadja (BÖCKENFÖRDE 1984, 932).

Ezen itt összefoglalt normativizmus legtisztább megnyilvánulása Kelsen tiszta jogtana. A szocialista normativizmus ettől néhány vonásában eltér. A szocialista normativizmus sajátos annyiban, hogy a modellnek, etalonnak számító kelsenit „tisztaság” kettős elutasításából a természetjog tagadását, elutasítását nyíltan vállalja, túlzó és olykor primitív radikalizmussal; ugyanakkor a társadalmi összefüggések vizsgálatának elutasítását – marxista burka miatt – nem teheti meg, apologetikus jellege folytán azonban ezen összefüggések érdemi vizsgálatát nem engedheti meg, s így deklaratív pszeudo-társadalmi magyarázatot prezentál, amelynek kulcsszava a proletariátus érdeke és akarata. (Ennek következménye azután a szociológia, s benne a jogszociológia heves elutasítása.) A társadalmi összefüggések tényleges tartalmi vizsgálatának mellőzése miatt s apologetikus jellege folytán marxista jellege oly mértékben megkérdőjelezhető, hogy nem alaptalan az a vélemény sem, miszerint a marxista normativizmus *cont-radictio in adiecto*. Nem kívánkoznán foglalkozni a kérdéssel, hogy e normativizmus mennyiben marxista vagy szocialista, maradjunk annyiban, hogy a „szocialista” jelzőt pusztán e fölfogás képviselőinek az államszocializmus szovjet modellje mellett elkötelezettsége indokolja.

A már jelzett normativizmuson túl a szocialista normativizmus sajátosságait címszószerűen a következőkben foglalhatjuk össze: (1) vulgármaterialista ökonomizmus: a jog a gazdaság mechanikus következménye, szükségképpen megfelel a termelési viszonyoknak, ezért a „helyes jog kérdését nem helyes fölvetni” (SZABÓ 1955, 359); (2) pusztán verbális materializmus és társadalmi szemlélet, ténylegesen elzárkózva a társadalmi viszonyok vizsgálatától, különösen az államszocializmus vonatkozásában; (3) primitív osztályszemlélet: a jog az uralkodó osztály akarata, csak az uralkodó osztály érdekeit szolgálja; (4) voluntarizmus: a szocialista jog mint a munkásosztály vagy a dolgozó nép akarata a szocialista társadalmi viszonyok legfontosabb, szinte tetszés szerinti alakítója; (5) instrumentalizmus: a jog a politika pusztá eszköze, túlpolitizált, a jogot totálisan – szélsőséges esetekben jogi nihilizmusba hajlóan – a politika alá rendeli; (6) etatizmus: a jog állami jellegét abszolutizálja, miszerint a jog állami parancs; (7) a törvényesség kiüresítése: vulgarizál és fetiszál, a bíró jogalakító szerepét eluta-

sítja; (8) dogmatizmus: a valóság helyett kanonizált Marx-, Engels- és Lenin- (korábban Sztálin-) szövegekből indul ki és rájuk támaszkodik, ragaszkodva ezen szövegek hivatalos értelmezéséhez; (9) apologetikus jelleg, némiképpen a természetjogi fölfogásra emlékeztető módon: a létező szocialista jog megfelel a termelési viszonyoknak, illetőleg a munkásosztály vagy a dolgozó nép akaratának; (10) a jog keletkezésének hamis és vulgarizáló magyarázata; (11) funkciója elsődlegesen ideológiai (kifelé kritika, befelé apologetika), másodlagosan jogalkalmazás-technikai.

A szocialista normativizmus magyarországi megjelenését az jellemezte, hogy a tematikusan átfogó jellegű szakirodalom legnagyobb hányadát kezdetben, az ötvenes évek elején szovjet fordítások és a szovjet jogelmélet alapján írt írásbeli tanulmányok tették ki, amelyek szerzői között Antalffy György, Halász Pál, Szabó Imre és Vas Tibor nevét kell megemlítenünk, mint a szocialista normativizmus legismertebb képviselőit. Az, hogy jogbölcselet a politika szolgátlányává vált, a gyakori aktuálpolitikai változások között nem kedvezett monográfiák írásának, a rövidebb cikkek pedig a politikai elvárásokhoz igazodtak. A jogelmélet jellegének és szerepének korabeli megítélését jól jellemzi a következő megfogalmazás: „Az állam- és jogelmélet nem más, mint a marxizmus–leninizmusnak az államra és jogra történő alkalmazása (az állam és jog marxista–leninista vizsgálata). Ezért az állam- és jogelmélet is éles fegyvere a proletáriátusnak és élcsapatának.” (FÖLDESI 1951, 392.)

A korszak jogelméletéhez hozzátartoztak a nem minden politikai szándék nélkül szervezett, a kritika és önkritika dramaturgiáját egyaránt fölhasználó viták is. Ezek közül a gazdasági jogról s a jog konstans elemeiről folytatott vitát említhetjük meg jellemzőként. Ez utóbbiban például leszögezték: „Sztálin tanítása szerint [...] mihelyt a fölépítmény osztályjellege megszűnik, megszűnik fölépítmény lenni. A jog pedig fölépítmény, tehát osztályjellegű. Ami nem osztályjellegű, az nem lehet jog. A konstans elem a jogban nem lehet osztályjellegű, tehát nem jog. [...] Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a jogban jogi jellegű konstans elemek nincsenek.” (VAS 1951, 371.)

A szocialista normativizmus eredeti, Visinszkij nevével fémjelzett változata egyértelműen a sztálinizmus jogelmélete volt. A Hruscsov-féle desztalinizációt követően a szocialista normativizmus aktuálpolitikai tartalma némiképpen finomodott, mint elméletnek azonban alig változtak sajátosságai. Szabó Imrének az 1950-es évek végén és az 1960-as években kifejtett munkássága e Sztálin utáni szocialista normativizmus jellemző példája.

SZABÓ IMRE JOGBÖLCSELETE

Szabó Imrét (1912–1991) számos, hasonló pozíciót betöltő kelet- és kelet-közép-európai kollégájától előnyösen különböztette meg nyelvismerete, a nyugat-európai és amerikai szakirodalomra is kiterjedő műveltsége – mindez nyilván nem volt független attól, hogy az egyetemet a polgári demokratikus Csehszlovákiában, Prágában végezte el. Beregszászi születése révén a szláv nyelvekben szintén otthonosan mozgott, ami lehetővé tette számára, hogy a szovjet jogelmélet eseményeiről gyorsan tájékozódjék. Különösen az 1960-as és az 1970-es években született írásai kulturáltságukkal jelentős mértékben elütöttek a korábbi évtized primitív cikkeitől, és így a nyugati jogfilozófusok számára is megbecsült vitapartnernek számított. Ugyanakkor későbbi műveiből sem hiányzott teljes mértékben az 1950-es évek szemléletével való kontinuitás. Leegyszerűs-

rúsítve: jogelméletét mint a Kádár-rendszer egyik, a rendszer keretei közt is viszonylag konzervatív, az államszocializmus rekonstrukciójának (vö. HUSZÁR–SZABÓ 1999, különösen BIKKI 1999, 305) és konszolidációjának a jogbölcseletét jellemezhetjük.

Művei közül elsőként *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* (1955) című, joggal híres-hírhedtnek nevezett monográfiáját kell megemlítenünk, részben hatása miatt, részben pedig azért, mert jól mutatja Szabó elméletének jellemző vonásait. A mű erénye – és ez teszi lehetővé még ma is felhasználását, kellő kritikával –, hogy bőséges forrásanyag alapján, többnyire korrekt idézésekkel dolgozza föl témáját. Többet nyomnak azonban a latban negatívumai: kritikája előítéletes és külsődleges, számon kérő jellegű, elsődleges mércéje a marxizmus–leninizmustól mért távolság, amit az elméletek gyakran félreértelmezett („viszonylag haladó” vagy „reakciós”) politikai hatásának vizsgálata egészíti ki, s az elméleti kritika így túlpolitizálódik. Szabó kísérletet sem tesz a bírált elméletek problematikájának megértésére: az immanens kritika módszerét is csak szórványosan alkalmazza. A századforduló táján bekövetkező társadalmi változásokat sommásan mint az imperializmus megnyilvánulásait marasztalja el, és minősíti imperialistának a jogbölcseleti válaszkísérleteket. Különösen markánsan mutatkozik ez meg az újkanti jogfilozófia, Somló és Moór ábrázolása során. Szerinte ez a „jogbölcselet minden tekintetben reakcióssá vált, reakciósabbá, mint a pozitívista jogbölcselet; azzal, hogy a jogbölcseleti kutatás és ezzel együtt a jogászok figyelmét a létező jogról, a »van«-ról a megvalósítandó, spekulatív módon föllelhető jog felé, a »kell« felé, vagyis a realitás lehetőségei helyett az irrealitás világa felé, a földről az ég felé fordította, a jogbölcseletet teljes mértékben megfosztotta a tudományos jellegtől és a szubjektívizmus, a fideizmus felé vezette.” (SZABÓ 1955, 349.) Hatását sokáig éreztető kritikájának az elméleti tartalma – saját szavai szerint – az volt, hogy a maga egészében el kell vetni a „helyes jogról” szóló idealista fölfogást a helyességgel mint különálló filozófiai kategóriával együtt; [...] „úgy, hogy a »helyes jog« jelszava valamiféle új, állítólag marxista értelmezésben se térhessen jogéletünkbe vissza.” (SZABÓ 1955, 360.)¹

Jogelméleti álláspontját legszemléletesebben két szisztematikus monográfiája, *A jogszabályok értelmezése* (1960) és *A szocialista jog* (1963) alapján ismerhetjük meg. Az előbbi egy konkrét, mind elméleti, mind gyakorlati szempontból fontos kérdés kapcsán, széles szakirodalomra támaszkodva fejti ki álláspontját, az utóbbi pedig a marxista-leninista jogelmélet elsősorban oktatási szempontú összefoglalására vállalkozik.

Kisebbségi korrekcióktól eltekintve elméleti alapállásához mindvégig hűséges maradt: még évekkal Visinszkij halála (1954) és politikai tevékenységének látványos elftélése (1956) után is pozitívan értékelte a szovjet állam- és jogtudomány kérdéseiről 1938-ban rendezett szövetségi értekezlet eredményeit, mely – a terror légkörében, Visinszkij vezényletével – sztalinizálta a szovjet jogtudományt.

¹ A sors ironiája, hogy nem is oly sokára többek között éppen az általa főszerkesztett *Állam- és Jogtudomány* hasábjain jelenik meg a helyes jog „új, állítólag marxista értelmezése” (Peschka Vilmos: Jog és érték), és Szabó is arra kényszerül, hogy könyve 1980. évi 2. kiadásában némiképpen módosítsa az 1. kiadásban írottakat, a helyes jogot immár mint önálló kategóriát utasítva csupán el.

SZABÓ IMRE: A SZOCIALISTA JOG

A *szocialista jog* című monográfia könyv formában 1963-ban jelent meg, azonban egyetemi jegyzetként – tartalmilag ugyanazzal a szöveggel – már 1961-ben napvilágot látott. A mű hét fejezetből áll, amelyeket tartalmi szempontból két nagyobb részre lehet bontani. A munka első három fejezetét (A szocialista jog lényege, A szocialista törvényesség, A szocialista jog formái) a mű általános részének nevezhetjük, mivel a szocialista jog egészének a kérdéseivel foglalkozik, az ezeket követő fejezeteket pedig a mű különös részének, amelyekben a szerző a szocialista jog működésének vagy struktúrájának egyes részkérdéseit (jogforrás és jogalkotás, jogalkalmazás, jogviszonyok, a jogrendszer tagozódása) tárgyalja.

Az alábbiakban a monográfia első két fejezetére koncentráltan kívánom bemutatni a szocialista normativizmus vázolt sajátosságait.

3.1 A JOG LÉNYEGE ÉS FOGALMA

„A szocialista jog lényege” címet viselő első fejezet központi kérdése a jog és a szocialista jog fogalmának meghatározása. Eljárása azonban nem szokványos, mert az államra vonatkozó nézetekkel kezdi. Eszerint: „A szocialista jogra vonatkozó nézetek kiindulópontjait a marxizmus–leninizmus klasszikusainak a szocialista államra vonatkozó megállapításaival kapcsolatban kell keresnünk. Amikor Marx és Engels *A Kommunista Párt Kiáltványában* a szocialista forradalomról úgy szólnak, mint amelynek első lépése, hogy a proletáriátust uralkodó osztállyá emeli, és az új, szocialista államot úgy jelölik meg, mint »az uralkodó osztállyá szervezett proletáriátust«, egyben felsorolják azokat a rendszabályokat, amelyeket a hatalomra jutó proletáriátusnak általában alkalmaznia kell. [...] A Marx és Engels által [...] feltételezett rendszabályoknak azonban szűkszerűen jogi rendszabályokként is meg kell jelenniük, azaz a győztes proletáriátus által teendő intézkedések a jog, mégpedig nyilván egy új jog segítségével valósíthatók meg.” (SZABÓ 1963, 9.) Amíg Marx jogra vonatkozó megállapításainak zömében a kritikai mozzanat dominál („a jog nem más, mint a tény hivatalos elismerése”; „jogotok nem más, mint osztályotok törvényerőre emelt akarata”; „a jog nem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és kulturális fejlettsége”), addig Szabónál azonnal a legitimitációs és apologetikus szempont dominál.

Gondolatmenete szerint a kapitalizmus kritikájából következik a proletárdiktatúra, a proletárdiktatúra állama, a rendszabályok szükségessége (eddig ez lényegében a *Kommunista kiáltvány* gondolatmenete), és mindez a kizsákmányolók ellenállásának elnyomása érdekében szükséges (ami már a proletárdiktatúra lenini értelmezése). Az ilyen indítás már teljes mértékben az állam- és jogelmélet sztálinista változatának jellemzője.² A kiindulópont tehát Marxnak mindennemű revizionizmustól mentes, az ortodox sztálinisták oldaláról sem támadható, tisztán bolsevik és apologetikus értelmezése. A későbbi elemzésekre azonban már jellemző maradéktalanul ez a kontinuitás. A következőkben Marxnak *A gothai program kritikája* kapcsán írt megállapításait elem-

² Vö. „Az állam és a jog valamennyi alapkérdését csak a munkásosztály diktatúrájáért [...] folytatott harc szempontja alapján lehet helyesen, tudományosan megvilágítani.” (ARZSANOV et al. 1951, 23.) „A proletárforradalom és a proletárdiktatúra ugyanakkor központi kérdése az állam- és jogelméletnek is.” (FÖLDESI 1951, 392.)

zi, kettős funkcióval: egyfelől a Marxra való hivatkozás a szocialista normativizmus autentikus marxizmusát kívánja igazolni, másrészt a marxi kritikából így jutunk el annak megállapításához, hogy a szocialista jog is jog, de gyökeresen más jog. A történelem materialista szemléletén nyugvó kritikából így egy lapos általánosság lesz, miszerint a különböző társadalmak joga különböző. E formula azért alkalmas politikailag, mert ha a proletárdiktatúra eszközéről vagy Pasukánisz bírálatairól van szó, akkor ez is jog; ha szabadságjogokról vagy eljárásjogi garanciákról van szó, akkor pedig gyökeresen más típusú jog – méghozzá mindig az aktuális pártvonalnak megfelelően.

A szovjet jogelmélet fejlődéstörténete kapcsán Szabó alapvetően Visinszkijel ért egyet: „Határvonalat jelentett az állam- és jogelmélet szempontjából is [...] a szovjet állam- és jogtudomány kérdéseiről 1938-ban rendezett első szövetségi értekezlet, amely nagymértékben tisztázta a szovjet jog alapvető elméleti kérdéseit, [...] kialakította továbbá a szovjet szocialista jognak azt a fogalmát, amelyet alapjaiban a szocialista állam- és jogelmélet ma is elfogad, ha bizonyos bírálatokkal is illet.” (Szabó 1963, 19.) Tanulságos viszont a szovjet-orosz Sztucskával és Pasukánisszal szembeni kritikája: ebben ugyanis kifejeződik egyrészt a szocialista normativizmusnak az a sajátossága, hogy ez egy, a normativizmust verbálisan elutasító normativizmus, másrészt pedig annak erőteljes etatizmusa: a normativizmussal való szembe fordulás helyes volt ugyan, de fő hibája, hogy „nem értékelték eléggé a munkásosztály politikai hatalmának, a szocialista államnak a szerepét” (Szabó 1963, 18). E kritika alapvető jelentősége, hogy Visinszkij – és vele Szabó – pont azokat a törekvéseket ítéli el, amelyek bármilyen kezdetleges formában, de éppen az anyagi létfeltételek meghatározó szerepére próbáltak rákérdezni. Szabó elméletileg alapvetően egyetért Visinszkijel, de el is határolódik tőle egyrészt voluntarizmusa miatt, másrészt pedig azért, mert, „megállt a kényszernél, nem fejezte ki, hogy a szocialista jogot a dolgozók mind nagyobb mértékben önként követik, mert fölismerik, hogy az érdekeiknek felel meg” (Szabó 1963, 21). Az idézett kritika jelentheti azt, hogy elhatárolódunk tőle, mert megállt a kényszernél, hiszen a sztálini terror jogelméleti megjelenítője volt; de jelentheti azt is, hogy nem hangsúlyozta az önkéntes követést, vagyis nem volt eléggé apologetikus.

A szocialista és az általános jogfogalom viszonyának tárgyalásánál kiindulópontja az, hogy „az egyik oldalon azt kell figyelembe venni, ami a szocialista jogban az általános jogfogalommal, vagyis a jog történetileg előfordult minden formájával közös, a másik oldalon pedig azt kell elemeznünk, ami a szocialista jogban a szocialista rendszer új jellegéből adódóan alapvetően új, s amit a szocialista állam új típusú voltára vonatkozó klasszikus megállapításokból kiindulva állapíthatunk meg” (SZABÓ 1963, 27). Vagyis a szocialista jog sajátosságait nem az anyagi életviszonyokból, nem is magából a jogból, hanem az államból, pontosabban az arra vonatkozó klasszikus szövegekből kiindulva ismerhetjük meg. A szocialista normativizmus (pusztán verbális) materializmusa, etatizmusa és dogmatizmusa kapcsán nem is annyira a dogmákhoz ragaszkodást tartom kiemelendőnek, hanem azt, hogy nem a valóságból indul ki, még csak nem is a propaganda által ábrázolt valóságból, hanem a klasszikus szövegekből, sőt azoknak is csak egy viszonylag szűk, kanonizált halmazából. Pár sorral később mint ha Szabó mégis a társadalmi összefüggések alapján próbálná indokolni a szocialista jog sajátosságait, ez azonban pusztán látszat: materializmusa verbális marad. Először utal ugyan a tulajdonviszonyokra, de a folytatás elmarad: annak közelebbi vizsgálata helyett, hogy milyen is ez a társadalom, egy olyan nem indokolt és nem magyarázott, hanem pusztán deklarált tulajdonság, a kizsákmányolásmentesség lesz a döntő

elem, ami viszont egy megfellebbezhetetlen, axiómának tekintett értékítélet szerepét tölti be. Hasonlóan apologetikus, axiomatikus, kvázi természetjogias elem annak rögzítése, hogy a szocialista jogban első ízben jut kifejezésre a múltban kizsákmányolt osztálynak, a társadalom túlnyomó többségének, majd egészének az akarata. Mert az osztályakarát hasonló funkciót tölt be, mint az újkori természetjogtanban az emberi természet: hasonlóképpen absztrakt és sokféleképpen értelmezhető, ugyanakkor evidens legitimitást sugall. Azonban ahhoz, hogy e funkciót valóban betöltse, biztosítani kell axiomatikus jellegét, vagyis bizonyításra nem szoruló voltát.

3.2. A JOG MINT AZ URALKODÓ OSZTÁLY AKARATA

A jog és különösen a szocialista jog osztályakaratként való fölfogása a szocialista normativizmus egyik leginkább jellemző tulajdonsága. Szabó megfogalmazása szerint: „A forradalmi munkáspártnak kezdeményező és irányító szerepe van a munkásosztály akaratának kialakításában. [...] Az osztályakarát nem egyéni akaratok összessége, ennél fogva nem az egyének pszichológiai értelemben vett akaratán alapul, hanem olyan akarat, amely az uralkodó osztály közös érdekeinek általános formában való kifejezése; nem az egyének akarata az állam reális bázisa. Az osztályakaratot végső fokon az uralkodó termelési viszonyok és az uralkodó osztálynak ezekből következő érdekei határozzák meg, s az állami akarat az, amelyben az osztályakarát kifejezésre jut.” (SZABÓ 1963, 30–31.)

Szabó elég nyíltan kimondja, hogy ezen osztályakaratként való fölfogása a szocialista létező munkássághoz, hiszen nem egyének akarata a bázisa. Ugyanakkor jól mutatja dogmatizmusát azzal, hogy egy politikai kiáltványban megfogalmazott, politikai jelzőként alkalmazott kifejezést („jogotok nem más, mint osztályotok törvényerőre emelt akarata”) emel elméleti szintre, amihez betű szerint, dogmaként ragaszkodik.

Az akaratelmélet természetlenségét és sajátos dilemmáját jól jelzi egy valamikori, Peschka és Szotáczy között lezajlott vita (PESCHKA 1965, 362–409; SZOTÁCZY 1970, 123–134). Ha ugyanis következtetések vagyunk az akarat pszichológiai természetének elutasításában, akkor az akarat metafora: politikai jelenségre utal, s így általánosságának kritériuma sem lehet más, mint bizonyos közös érdekek általánosságának történő megfelelés. Ez volt Szotáczy fölfogása. Ez a megoldás filozófiailag következetesebb, mint a pszichológiai akaraton alapuló értelmezés, de azzal a következménnyel jár, hogy tetszés szerinti jogszabályok természetjogias apologetikájára használható föl, mondván, hogy azok felelnek [mármint a jogszabályok] meg az általános érdekeknek és a termelési viszonyoknak. Az osztályakarát adott, a marxista–leninista elmélet a jogban mint jelenségben föltárja a lényegét (vö. Szabó fejezetcímével: „A szocialista jog lényege”), az uralkodó osztály, esetünkben a proletariátus akaratát, majd ezután megmagyarázza, hogy a proletariátus miért azt akarja, amit akar: azért, mert ez felel meg érdekeinek. A Peschka által képviselt megoldás az osztályakarát általánosságának kritériumát a pszichológiai értelemben vett individuális akaratok mennyiségi kérdéseként közelíti meg, ennyiben következtetéseiben demokratikusabb, de elméletileg problematikus. Szabó megoldása pedig e kettő hátrányait látszik ötvözni: sem következetes, sem demokratikus. Szerinte ugyanis az osztályakaratot erre hivatott természetes személyek fedezik föl és fejezik ki, ennyiben tehát pszichológiai értelemben vett akarat, illetve ezek összessége, de mégsem az, hiszen nem egyszerűen az egyéni

akaratok összessége, hanem pusztán az individuális akaratok bizonyos részeinek az összessége. Az akarat osztályjellege számára ezek után semmiféle mérce vagy kritérium nem marad: sem az elfogadók, sem az „akarók” általánossága, sem pedig az általános-közös érdekeknek történő megfelelés. A mérce elméleti megsemmisítésének megvan a maga funkciója: a kommunista párt ilyen módon az osztályjelleg kritériumává és egzszersmind megállapítójává válik, méghozzá nemcsak azáltal, hogy föl-tárja ezt az osztályakaratot, hanem kezdeményezi is. Szabó erről csak annyit mond, hogy nem önkényes, hanem általános – de hogy a formát tekintve pontosan mit jelent ez az általánosság, arról hallgat. Az általános akarat ugyanis vagy (1) csak tartalmilag általános s formáját tekintve individuális akarat, az viszont közömbös, hogy mennyisé-gileg hány akarat felel meg ennek. Ez az értelmezés filozófiailag elfogadható, ugyan-akkor alkalmas bármiféle politikai önkény igazolására. (2) Ha formailag is általános, akkor az vagy (2/1) egy individuumok fölötti általános osztálytudatot feltételez (a nép-szellem szocialista változatát), ami nyilvánvalóan nem fogadható el egy materialista filozófia számára, vagy pedig (2/2) meghatározott mennyiséget mint az osztályakara-ti minőség mértékét, ez viszont demokratikus következtetésekhez vezet. Ezen utóbbi változat gyöngéje, hogy az adott terminológia keretei között a mérték meghatározása problematikus: a filozófiai elemzés szintjén nem állítható, hogy a bárhogyan megha-tározott rész azonos az egészszel, a részt kifejező különös pedig maga az általános; ahhoz, hogy kimondjuk: az akarat általánossága a többségi döntés függvénye, ki kell lépnünk a politikai rendszer, a döntési mechanizmus szintjére, szakítani kell politikailag a párt vezető szerepével, elméletileg-filozófiailag pedig a jog akaratként való fölfoga-sával. Ekkor ugyanis föl kell tenni a kérdést, hogy miben rejlik az érdekek és akaratok általánossága, miben különbözik ez a fogalmak és leíró kifejezések általánosságá-gtól. E kérdésföltevés viszont nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az általános nem azonos az egészszel, nemcsak terjedelmileg, de jellegét és tartalmát tekintve sem; objektivitása – ha egyáltalán van értelme erről beszélünk – nem eleve adott, megváltozhatatlan, alternatívák nélküli objektivitás. Ezen az úton tehát a rendszer apológiája helyett kriti-kájának az elméleti megalapozásához jutnánk el. Szabónál nincs meg sem a Pesch-kánál föllelhető demokratikus következtetés, sem pedig a Sztotáczkynál föllelhető tár-sadalomfilozófiai alapozás kísérlete.

Nézzük tovább Szabó okfejtését: „Az államnak egyrésztől nincs olyan »önálló« aka-rata, amely az uralkodó osztály akaratától független lenne; másrésztől mind az ural-kodó osztálynak azok a képviselői, mind pedig az állam meghatározott szerveiben működő azok a személyek, akik az uralkodó osztály közös érdekei által meghatá-rozott osztályakaratot felfedik és az ennek megfelelő állami akaratot törvény formájá-ban kifejezik, olyan fizikai személyek, akik felemelkedtek az osztály közös érdekeinek megértéséig és képesek általános akaratának kifejezésére. Ilyen módon tehát azt sem lehet mondani, hogy az osztályakarat és az állami akarat egyszerűen azon személyek egyéni akaratának összessége, akik csak az osztály közös érdekeinek felismerésé-re, megfogalmazására és törvénybe foglalására hivatottak. Ami ebből a szempontból a proletárdiktatúra mechanizmusát illeti, ebben a munkásosztály pártja azt az alapve-tő funkciót látja el, hogy feltárja a munkásosztály és általában a vele szövetséges dol-gozók érdekeinek megfelelő osztályakaratot, és kezdeményezően hat közre az állami akaratkifejezés kiváltásában, ennek az akaratnak a szocialista jog útján való kifeje-ződésében. Ennek folytán a proletárdiktatúra fejlett mechanizmusában elvileg meg lehet különböztetni az osztályakaratot a jogalkotásra irányuló közvetlen állami akarat-

tól; gyakorlatilag azonban a kapcsolat a kettő között rendkívül szoros; az osztályakarat ebben az összefüggésben egyenesen azért formálódik meg és fejeződik ki, hogy állami akarathoz vezessen, aminthogy az állami akarat is abból alakul ki, hogy törvény, jogszabály formájában jelenjék meg.” (SZABÓ 1963, 31–32.) Az államnak tehát nincs önálló akarata. Ekkor persze legalábbis kérdéses, hogy az osztálynak van-e, s ha igen, úgy miként. Ezzel szemben Szabó hiposztázál egy osztályakaratot, amelyet az élenjárók fölfednek, kifejezésre juttatnak. Vagyis van valamilyen titokzatos osztályakarat, de nincs alánya: a párt is csak föltárja s kezdeményezi kialakulását. E kérdéseket Szabó föl sem teszi, hanem vált, áttér a jog akarati jellegére, általában beszél a jogról mint akarati jelenségről. Nem ott folytatja, ahol logikusan folytatni kellene: ki az alánya a szocialista jogban kifejeződő akaratnak, hol képződik ez, hol lehet ezt föltárni, hanem vált, a konkrétól az absztrakthoz menekül.

Ez a tisztázatlanság azonban nem egyszerűen gondolkodásbeli következetlenség: az osztályakarat és az államakarat ilyen ábrázolása (elvi különbség és gyakorlati egység) a párt és az állam kívánatosnak tekintett viszonyát jelzi a proletárdiktatúra fejlett mechanizmusában (vagyis a kádári rezsimben): az akaratot a párt fogalmazza meg, de kifelé ennek állami-jogi formában kell kifejeződnie, a pártirányítás alapvetően sajátos szocialista jogi formákon (pl. káderhatásköri listán és a bírósági hatáskör elvonásának jogilag biztosított lehetőségén) keresztül érvényesül, és ezzel megvalósul a szocialista törvényesség. Ezt jelzi a Lenintől vett idézet, amelynek jelentése a jelen kontextusban az, hogy a pártakaratnak is törvény formájában kell kifejezésre jutnia. Másrészt az osztályakaratot csak addig és olyan mértékben kell behozni az elemzésbe, hogy legitimációs hivatkozási alapként működni tudjon, de nem szabad föltenni olyan konkrét kérdéseket ennek tulajdonságait, helyét, keletkezését, szubjektumát illetően, amelyekből a politikai berendezkedésre nézve is következtetéseket lehetne levonni. Mindez jelzi, hogy az általános és a szocialista jogfogalom kettősségére miért van szükség: akkor térhet át egyik szintről a másikra, amikor csak akar, pontosabban amikor ez legitimáló vagy apologetikus feladatának teljesítését inkább megkönnyíti. A jog akarati jellegéről írottak ugyanis legfőljebb a XIX. századi akaratelméletek bírálatára alkalmasak, nem pedig Szabó saját akaratelméletének tisztázására. Az idézett rész másrészt az akarat általánosságának kérdését az akarat kialakulásának ontológiai szintjéről más szintre viszi át, amikor az egyéni akaratokat megelőző általános akaratról beszél. Az individuális akaratot megelőző általános akarat ugyanis kétféle lehet: vagy normatív, vagy pedig potenciálisan általános. Nem egy meghatározott embercsoport akaratának közös elemeként általános, hanem megelőző, vagyis előíró, mindenre normatív kötelező (vagy legalábbis példát mutató) akaratról van szó, melynek lehetősége van arra, hogy sokan elfogadják és utóbb ezen értelemben is általános legyen. De még nem az, és nem is biztos, hogy az lesz: nem biztos, hogy a potencia aktualizálódik. De ha aktualizálódik is, úgy ez akkor sem a jogban állítólag benne rejlő osztályakarat ontológiai általánosságának bizonyítéka, hanem a jogérvényesülés empirikus elemének kérdése.

Az idealizált széles körű jogkövetés és joggal való azonosulás állítása jó alkalmat kínál kötelező penzumként az SZKP programjának – az egyetemes népi állam gondolatának – fölmagasztálására. „A jog általános fogalmában szereplő akarati elem a kifejtetteknek megfelelően úgy konkretizálódik a szocialista jog fogalmában, hogy az osztályakarat a szocialista forradalom következményeként a társadalom túlnyomó többségének akaratát – a szocializmus felépítését követően pedig a társadalom egé-

szének akaratát – fejezi ki az állami akarat útján.” (SZABÓ 1963, 35.) Szabó Imre maga is hangsúlyozza, hogy „az akarati elem a szocialista jog fogalmában lényegi elem. Nem arról van tehát szó, mint a marxista elmélet némely bírálója állítja, hogy Marx és Engels egyszerűen az annak idején a német jogelméletben általános akaratemléket vették és alakították át a maguk módján, s ennél fogva azt sem lehet állítani, hogy a jogfogalomban szereplő ezt az akarat-elemet az érdek-elemmel kell pótolni.” (SZABÓ 1963, 36.) Nem esetleges idézet ez, mivel képes egyszerre betölteni a kényszert jogilag és politikailag megalapozó, a jogi normák tartalmával szemben közömbös normativizmusnak és a legitimitációnak is a funkcióját: akarat, méghozzá államakarat, ezért föltétlenül kötelező, ugyanakkor a proletariátus (a többség, a dolgozó nép) érdekeit és azzal közvetlen egységet képező akaratát fejezi ki és ezért legitim. Az érdekekre való hivatkozás ugyan megmarad (különben a marxizmusnak még a látszata is elenyészne), de e konstrukcióban csakis legitimitációs és apologetikus funkciót tölthet be – a tartalmat meghatározó affirmatív vagy kritikai funkciót viszont nem. Bármilyen lehet az osztályakarat tartalma, mégis legitim.

Az érdekkategória esetleges kritikai fölhasználását Szabó az érdek és akarat mesterséges szembeállításaként utasítja el, amit viszont ismét egy szintváltással (csúsztatással) kísérel meg igazolni: annak bemutatásával, hogy a jogértelmezésben sem az egyoldalú akaratemlélet (szubjektív értelmezésemlélet), sem az egyoldalú érdekemlélet (objektív értelmezésemlélet) nem nyújt kielégítő megoldást. Ebből újabb csúsztatással azt a következtetést vonja le, hogy az akaratot és az érdeket nem lehet szembeállítani. Idéz ugyan (PLECHANOV 1948, 20, 37), de ez csupán annyit mond, hogy a jog érdekeket fejez ki. Ehhez viszont idézhette volna Jheringet is. Mindezek ellenére kijelenti, hogy íme, Plehanov bizonyította a jog akarati jellegére vonatkozó marxi tételt.

A konklúzió (végső fokon a termelési viszonyok által meghatározott osztályérdek fölismerése alakítja ki azt az osztályakaratot, amely az említett érdekek védelmére szolgáló jogszabályok megalkotására irányul) önmagában evidens, sőt tautológia: az érdekek fölismerése eredményezi ezen érdekek védelmét. A szocialista normativizmus osztályakarat-fogalma nem öncélú és ártalmatlan metafora. Azt szolgálja, hogy az érdekek és a jogszabályok közvetlen összevetését, vagyis a kritika lehetőségét kizárják. Ha az érdekekre hivatkozni a kritika, akkor az akaratra hivatkozunk, ha az empirikus akaratokra, úgy az érdekekre.

Szabó Imre több helyen is (SZABÓ 1963, 30–31, 40) kénytelen elismerni, hogy az empirikus munkásosztálynak semmi köze a szocialista jogban kifejeződő osztályakarathoz. Ennek elleplezéséhez van szükség azon tételre, hogy az osztályakarat és az osztályérdek nem választható el egymástól.

A következőkben szerzőnk elismeri ugyan az érdekkonfliktusok lehetőségét a szocializmusban, de csak mint az egyéni és az általános érdek konfliktusát (Szabó 1963, 38). Ennek elismerésére a koncepciónak szüksége is van: egyrészt a konfliktusmentesség állítása olyannyira ellentmondana a mindennapi tapasztalatoknak, hogy hitelét vesztené az egész koncepció, másrészt pedig ezzel lehet a kényszer indokoltságát elméletileg megalapozni.

Összegezésként elmondható, hogy Szabó Imre jogelméletéből törvényesség-fölfogása az, ami leginkább kifejezi a Kádár-kor szellemét: megőrzi a szocialista normativizmus elméletének lényegét (kontinuitás), ugyanakkor hangsúlyváltás is a kétfrontos harc jegyében. Két irányban kritizál: elutasítja a polgári demokráciát (benne a szoci-

áldemokrata revizionizmust), de egyúttal a korlátlan sztálini terrort is. A törvényesség funkciója Szabónál egyrészt az államszocializmus legitimációja, másrészt pedig a normativizmus és a centralizmus megalapozása is.

IRODALOM

- ARZSANOV ETAL. 1951. *Állam- és jogelmélet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bikki István 1999. Az ideiglenes Kádár-kormány. In Huszár – Szabó 1999.
- Böckenförder, Ernst-Wolfgang 1984. Normativismus. In Ritter, Joachim – Gründer, Karlfried (Hrsg.): *Historisches Wörterbuch der Philosophie* 6. Basel–Stuttgart: Schwabe.
- Földesi Tamás 1951. A proletárdiktatúra államformájának fejlődése I. *Jogtudományi Közöny*, 7.
- Huszár Tibor – Szabó János (szerk.) 1999. *Restauráció vagy kiigazítás*. Budapest: Zrínyi.
- Peschka Vilmos 1965. *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest: Akadémiai.
- Pléchanov, G. V. 1948. *A materialista történelemfelfogásról*. Budapest: Szikra.
- Szabó Imre 1955. *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Szabó Imre 1963. *A szocialista jog*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szotáczy Mihály 1970. *A jog lényege*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Vas Tibor 1951. Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek” problémájáról. Vas Tibor referátuma. *Jogtudományi Közöny*, 7.

